

Римма Римарчук

Національний університет “Львівська політехніка”,
Навчально-науковий інститут права, психології та інноваційної освіти,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
rimma2@ukr.net

ШЛЯХИ УДОСКОНАЛЕННЯ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА ТА ПРОЦЕСУ В СУЧАСНИХ УМОВАХ ПРАВОВИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

<http://doi.org/10.23939/law2021.31.239>

© Римарчук Р., 2021

На процес змін в законодавстві впливають міжнародні глобальні процеси, включаючи уніфікацію правових систем та сімей, індивідуальність яких раніше була абсолютизована, не допускалася можливість імплементації норм законодавства однієї системи національного права в систему іноземного права. Тому трансформація суспільних відносин безпосередньо визначає і характеризує, як специфіку виникнення та подолання соціальних конфліктів, так і вимагає переосмислення засобів їх подолання. Важливість аналізу трансформації суспільних відносин зумовлена змінами ціннісних орієнтирів сучасного пострадянського суспільства, розв'язанням завдань щодо переходу до ринкових відносин, побудови правової держави тощо; оновленням політико-правових процесів у суспільстві; необхідністю підвищення авторитету державної влади в суспільстві; потребою забезпечити солідарність та взаємозв'язок у суспільстві; вирішення питань транснаціонального характеру, в тому числі вирішення проблем охорони навколишнього природного середовища, встановлення світового порядку, уніфікації права, захисту прав і свобод людини і громадянина тощо. В умовах трансформації суспільних відносин постає важливе завдання оновлення змісту, переорієнтації на дослідження державно-правової реальності під кутом загальновизнаних взірців демократії, функціонування соціальної та правової державності, механізмів забезпечення та захисту прав і свобод людини. Розбудова державності в Україні вимагає також переосмислення та концептуалізації наукових ідей, які стосуються сутності інститутів правової держави та громадянського суспільства, що зумовлено перехідним етапом розвитку країни, перетворенням багатьох сфер життєдіяльності суспільства.

Завдяки проведеним дослідженням встановлено, що уніфікація законодавства різних правових систем та сімей обумовлена єдиними об'єктивними законами становлення та розвитку цивілізації.

Ключові слова: партнерство, юридична особа, підприємницька діяльність, правовідносини, договори, боржник, договірне право, правосуб'єктність.

Постановка проблеми Певний загальний досвід розуміння процесу правотворення та правозастосування свідчить, що внаслідок трансформації в законодавстві і цивільному праві

зокрема, інші процеси, такі як процес розвитку природних та соціальних явищ, мають той самий безперервний та постійний характер, включаючи розвиток самого суспільства. При цьому розвиток законодавства і права можуть мати як характер реформаційний, так і більш помірний, поступовий. Процес еволюції законодавства та права є постійним, через призму змін суспільних відносин.

Для досягнення найбільшого результату, необхідне систематичне вдосконалення законодавства, спрямоване на забезпечення відповідності законодавства природному процесу зміни права та правовідносин, що відповідає основним принципам розвитку громадянського суспільства. Безперервність зміни права обумовлена не фактом змін в законодавстві, а об'єктивними процесами розвитку суспільних відносин, що визначають правову свідомість суспільства, особливо представників його правозастосовної частини.

Аналіз дослідження проблеми. Вагомим науковим доробком становлення й розвитку цивільного права та процесу є праці вітчизняних та зарубіжних вчених, таких як: А. В. Асосков, С. В. Бобровник, Ю. Л. Бошицький, О. Г. Варич, К. В. Гусаров, Т. О. Дідич, І. С. Канзафаров, Н. С. Кузнєцова, О. М. Лощихін, О. І. Мацегорін, О. М. Мельник, В. Некрошис, К. В. Ніколіна, Н. М. Оніщенко, І. А. Сікорська, Я. В. Сімутіна, З. А. Тростюк, О. С. Харченко, О. В. Чернецька, С. І. Юшина.

Мета статті – на основі аналізу цивільного законодавства показати, що процес його розвитку і вдосконалення більшою мірою залежить від створення внутрішньо впорядкованої, науково та логічно обґрунтованої системи.

Виклад основного матеріалу. Удосконалення права та творення норм є безперервним процесом. Початок йому покладе виникнення об'єктивних суспільних закономірностей, що потребують правового врегулювання, цей процес проходить через інститути суспільства та держави, реалізовується законодавчою, виконавчою і судовою гілками влади в тих формах, в яких вони існують, а також наближує право до якісно нового вигляду. Створюючи закони, в яких немає шансів прижитися в суспільстві й стати надійним механізмом захисту прав та інтересів громадян, які протирічать один одному та суспільним нормам в цілому, державна влада послаблює свій авторитет, знижує ступінь суспільної довіри.

Такі фактори як звичаї, рівнозначне тлумачення і судове застосування закону є найважливішими факторами стабільності законодавства і права.

Крім того, необхідно враховувати, що, наприклад, звичаї не можна вважати пережитками минулого, як це підносилося радянською правовою доктриною, а навпаки, вони мають рівноцінне значення з нормативними правовими актами. Ігнорування звичаїв і судового прецеденту може мати негативний вплив для права і стабільності правозастосування в державі.

Наступною важливою основою цивільного права є його принципи. Система принципів цивільного права також постійно змінюється. Їх число кількість, як і кількість інших цивільно-правових інститутів, стає дедалі більшою. Так, ми можемо зустріти науково-теоретичні обґрунтування становлення принципу співпраці і партнерства в цивільних та інших правовідносинах.

Сутність партнерства зумовлена природою суспільства. Як справедливо описував це явище К. Маркс, суспільство – це продукт взаємодії людей. Основою правового регулювання соціального партнерства і взаємодії держави, бізнесу та інших осіб і суб'єктів є принципи покладені в основу Основного закону держави, її Конституції, норми якої джерелом влади визнають народ, а закон – вищою формою управління соціальними відносинами в суспільстві. Загалом, держава забезпечує координацію державної і приватної економічної діяльності в соціальних цілях. [1].

Правові форми взаємодії суб'єктів суспільних правовідносин різноманітні, вони відомі всім галузям права. Це і підприємницька діяльність в складі юридичної особи, і різного роду договори, а також всі правовідносини, які носять фідучіарний характер.

Цілям партнерства служать і кредиторські зобов'язання. Сюди ж включаються мирові процедури в процесуальному законодавстві та ін. Цивільний Кодекс України (далі ЦК України) встановлює правила взаємодії та співпраці учасників договору підряду та договору будівельного підряду [2].

Ще більш характерне партнерство сторін в договорах кооперації та спільної діяльності. Кредиторські зобов'язання визначені в цивільному законодавстві в частині зобов'язального права як фактор, що вимагає співпраці кредитора з боржником, а не простого пред'явлення до боржника претензії щодо необхідності виконання ним своїх обов'язків перед кредитором. Тому можна впевнено сказати, що співпраця і взаємодія притаманна всім, за характером тимчасовим, цивільними договорами. А значить, можна говорити про те, що кредитор не тільки має право вимагати від боржника виконання зобов'язання, але й сам повинен сприяти боржнику в цьому.

Крім того, оскільки прямого нормативного закріплення принципу партнерства для всіх цивільних правовідносин немає, то імперативне партнерство може мати місце серед норм ЦК України.

Щодо питання про узаконення партнерства в національному законодавстві не завжди враховані приклади з досвіду зарубіжних держав щодо побудови та розвитку основ соціального партнерства.

Для прикладу, у всьому світі є проблема дрібних розкрадань за місцем роботи осіб в державних і приватних структурах. Наприклад, у США річний розмір таких розкрадань становить близько 100 млрд доларів. Вирішуючи, зокрема, цю проблему законодавчо в деяких державах трудовим колективам було надано право безпосереднього управління своїми підприємствами, аж до права визначення розміру коштів, що спрямовуються на виплату заробітної плати, і права заміни керівників підприємств. Цим вводилося таке поняття як контроль громадськості за керівництвом підприємств а, з іншого боку, працівник ставав зацікавленим у збільшенні прибутків та підвищенні ефективності самого підприємства. Підстав для масового зловживання матеріальними засобами та іншими цінностями уже не було.

В наш час трудові колективи позбавлені всіх прав щодо участі в управлінні підприємствами. У багатьох комерційних структурах немає навіть профспілкових організацій. У вітчизняній правотворчості та правозастосуванні не врахований той факт, що саме в рамках такої описаної дійсності і права ідеї соціального партнерства отримали адекватне наукове обґрунтування в юридичній сфері [3].

Так, ЮНЕСКО на XVIII сесії в Парижі 19 листопада 1974 прийняла Рекомендацію про виховання в дусі міжнародного взаєморозуміння, співробітництва й миру і вихованні в дусі поваги прав людини і основних свобод, в яких державам-членам рекомендовано вжити юридичні та інші заходи щодо реалізації принципів, визначених в цьому документі. Як зазначено в Рекомендації, їх ухвалення обумовлене усвідомленням глобальної взаємозалежності людей, наявністю не тільки прав, а й обов'язків, покладених на окремих осіб, їх групи і держави по відношенню один до одного, розумінням необхідності міжнародної солідарності і співробітництва, готовності окремих осіб брати участь у вирішенні проблем своєї громади, своєї країни і світу в цілому [4].

Відповідно до цивільного законодавства метою діяльності комерційних організацій є виключно отримання прибутку і розподіл її між своїми засновниками. Ніяких соціальних цілей при цьому не проголошується. Можна лише припускати, що такі цілі будуть досягатися самими засновниками після отримання відповідного доходу. Але у самої держави правосуб'єктність інша, ніж у комерційних структур.

Соціальні завдання, в тому числі визначення особистих потреб непрацездатних, інвалідів, дітей та інших категорій населення для держави мають настільки ж важливе значення, як і комерційні інтереси. Крім того, державним структурам дозволено тільки те, що передбачено напряму законодавством. А оскільки законодавчого припису щодо можливості створення спільної діяльності комерційних організацій та держави немає, то об'єднання держави і приватного капіталу для цілей отримання прибутку суперечить закону. Тим більше, що за межами такого об'єднання

залишаються усі некомерційні організації, не кажучи вже про населення, за рахунок якого і отримуватиметься прибуток. Інших суб'єктів таких правовідносин просто не існує. Громадянин вважається найслабшою стороною у взаємовідносинах з професійними виробниками та суб'єктами підприємницької діяльності. Зрозуміло, що громадянин стає абсолютно безсилим, коли на боці підприємців стає і держава [5].

Практична реалізація нових цивілізованих форм взаємодії держави і бізнесу в зарубіжних країнах почалася тільки в 90-х рр. XX ст., Починаючи з Великобританії. Цьому сприяло те, що в англо-саксонському праві широке застосування мають такі правові форми, як товариство, а також можливо кілька видів права власності різних осіб на одну річ. На цій основі, зокрема, стало можливим розподіл між державою і приватними особами прав власності на інфраструктурні об'єкти при здійсненні залізничних пасажирських перевезень та ін. [6].

Неодноразово обґрунтовувалася ідея поглиблення уніфікації національного законодавства з англо-саксонським правом та правом інших іноземних держав. В зазначених цілях в ЦК України треба закріпити правило про відкритий перелік організаційно-правових форм всіх юридичних осіб, включаючи і комерційних.

Крім того, треба максимально адаптувати принцип декількох видів права власності на одну річ на додачу до діючого принципу одне право власності на одну річ. Правовою основою для цього є те, що зобов'язальне право поступово заміщає собою речове право. Цей процес в рамках СОТ виражається в тому, що в нормативних правових актах та документах цієї організації норми про право власності практично відсутні, за винятком правил, що регулюють момент переходу ризиків від продавця до покупця.

Зазначена уніфікація речових прав з англо-саксонським правом власності з юридично технічної точки зору цілком можлива в рамках національного досвіду поєднання різних правомочностей на одну річ між власником і суб'єктами похідних речових прав.

При здійсненні правосуддя визріла необхідність керуватися принципом балансу інтересів, сформульованим конституційним правосуддям і доведеним доктринально. Це означає, зокрема, що здійснення комерційних та інших господарських прав не повинно суттєво суперечити правам та законним інтересам контрагентів та третіх осіб.

В умовах сучасної правової бази, яка містить загальновизнані міжнародні принципи про права громадян, судам доречно було б не обмежуватися тільки вирішенням внутрішніх конфліктів між суб'єктами відповідних господарських правовідносин, а оцінювати їх дії і договори крізь призму прав і законних інтересів інших юридичних осіб, громадян та держави в цілому.

Треба перевіряти, чи є в діяльності суб'єктів господарських правовідносин спрямованість на соціальні цілі, як цього вимагає Конституція.

Для розвитку вітчизняної економіки, особливо в умовах нинішньої світової кризи, важливим є стимулювання місцевого населення до придбання товарів вітчизняного виробництва. На це спрямована низка нормативних правових актів.

Практика правозастосування свідчить і про такий розвиток цивільного права, як виникнення нових видів договорів, що не врахований в нормах ЦК України та зумовлено поглибленням диференціації правового регулювання окремих підвидів договорів.

Такого роду договори закріплені в інвестиційному, банківському, житловому і іншому законодавстві, не знаходячи відображення в ЦК України, хоча за своєю природою вони є цивільно-правовими договорами.

Отже, при вирішенні проблеми системи права – сутність останньої полягає в тому, щоб науково сприяти практичному удосконаленню її структури.

У зв'язку з цим варто погодитися з С. Алексєєвим, що в загальній системі права, де існують три основні ланки галузей – профілюючі (базові), спеціальні і комплексні, які характеризуються поєднанням різнорідних інститутів профілюючих і спеціальних галузей, спостерігається формування своєрідних сфер комплексного характеру, юридично опосередковуючих нові “прошарки

соціальності” (екологічне, земельне, господарське право) і до того ж зростає тенденція їх переростання в основні галузі.

Втім, у сучасних умовах вони ще не повною мірою проявили свою юридичну специфіку і не накопичили свій самобутній матеріал, а лише є комплексом елементів різних галузей права. Крім того, навіть в сферах своїх специфічних відносин вони відтворюють ті правові засади, які характерні для інших галузей, насамперед базових – цивільного та адміністративного – галузей процесуального права.

У сучасній літературі також зазначається, що в силу інтересів суспільства, третіх осіб, економічної ситуації, потрібне встановлення меж вільного розсуду сторін при укладанні цивільно-правових договорів.

На обмеження в договірному праві вказують і закордонні учені. Але є суттєва різниця в тому, чи буде спонукання до заключення договору передбачатися в законі, законодавчих актах або законодавстві. Надання можливості примушувати до заключення договору в нормативних актах будь-якого рівня, неминуче призводить до ще більшого обмеження свободи договору. Спонування до укладення договору має бути можливим тоді, коли обов’язок укласти договір передбачений законодавчими актами або добровільно прийнятими обов’язками.

Принцип свободи договору означає, що сторони, які вступили у відносини з укладенням договору, можуть і не дійти згоди. Але при цьому у сторін можливі втрати або збитки в зв’язку зі здійсненням переддоговірних контактів, веденням переговорів (витрати на поїздки, тощо).

Не виключені і ситуації, коли одна зі сторін поводить себе недобросовісно, наприклад, спеціально затягує переговори і потім їх перериває.

Виникає питання: чи можлива відповідальність сторін внаслідок не укладення договору (переддоговірна відповідальність)?

У країнах романо-германської системи права в даний час загальновизнаною є концепція відповідальності за провину в переддоговірних відносинах. Ця концепція називається ще *culpa in contrahendo* (лат. – необережність у переговорах). Вона отримала закріплення і в законодавстві ряду країн.

Так, в параграфі 311 Німецького Цивільного уложення записано, що зобов’язання, яке містить обов’язки згідно з абзацом 2 параграфа 241, виникає також опосередковано зі: 1) вступу в переговори про укладення договору; 2) підготовки договору, за яким одна зі сторін, в розрахунку на відповідні правовідносини по угоді, надає іншій стороні можливість впливати на свої права, правові блага та інтереси або довіряє їх їй; 3) ділових контактів. Своєю чергою, в параграфі 241 Німецького Цивільного уложення передбачено таке правило: відповідно до змісту зобов’язання кожна із сторін може бути зобов’язана враховувати права, правові блага й інтереси інших сторін.

Разом із тим необхідна наявність загального механізму захисту інтересів потенційних учасників договору, коли немає самих договірних відносин. Встановлення відповідних норм є доцільним для відносин, пов’язаних з підприємницькою діяльністю. Не випадково в Принципах міжнародних комерційних договорів (Принципи УНІДРУА) в статті 2.1.15 знайшли відображення такі правила: 1. Сторона вільна проводити переговори і не несе відповідальності за недосягнення згоди. 2. Однак сторона, яка веде або перериває переговори недобросовісно, є відповідальною за втрати, завдані іншій стороні. 3. Недобросовісним, зокрема, є вступ стороною в переговори або їх продовження за відсутності наміру досягти угоди з іншою стороною. Зазначені правила можуть бути взяті за основу при внесенні загальних положень про переддоговірну відповідальність.

Специфіка цивільних процесуальних норм полягає в змісті її гіпотези, диспозиції і санкції, які зумовлюються предметом і методом процесуально-правового регулювання, а також поняттям самої цивільної процесуальної норми. Тому доведено, що найбільш ефективним, правильним і доцільним є такий підхід до дослідження структурної будови норми цивільного процесуального права, в результаті якого зазначеним нормам гарантується найбільш повне і неухильне дотримання та правозастосування всіма учасниками цивільних процесуальних правовідносин.

Найбільш оптимально це може гарантувати така внутрішня будова норми цивільного процесуального права, яка складається з трьох обов'язкових елементів, незалежно від свого текстуального закріплення. Доводиться, що санкція норми цивільного процесуального права – це та ж сама диспозиція цієї норми. В такому випадку навіть сама норма цивільного процесуального права в цілому може бути ототожнена з диспозицією; гіпотеза і санкція не є винятками і, оскільки являють собою певною мірою правила поведінки, також можуть бути диспозиціями відповідної норми.

Цивільна процесуальна норма і диспозиція цієї норми можуть бути тотожними поняттями, але лише за умови, що мається на увазі відносна самостійність будь-якого цивільного процесуального припису, вираженого в тексті нормативного акта (окремої статті, певного пункту і т. п.).

Проаналізувавши колізійність і невизначеність домінант при співвідношенні норм, що регулюють порядок здійснення правосуддя в цивільних справах, і закріплені в процесуальних або матеріальних нормативно-правових актах, необхідно законодавчо закріпити принцип верховенства процесуальних норм, розміщених у ЦПК України, над нормами матеріального права, які стосуються окремих питань цивільного процесу.

Висновки. Удосконалення права та творення норм є безперервним процесом. Початок йому покладає виникнення об'єктивних суспільних закономірностей, що потребують правового врегулювання, цей процес проходить через інститути суспільства та держави, реалізовується законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади в тих формах, в яких вони існують, а також наближує право до якісно нового вигляду. Процес розвитку і вдосконалення законодавства в більшій мірі залежить від створення внутрішньо впорядкованої, науково та логічно обґрунтованої системи законодавства. Створюючи закони, в яких немає шансів прижитися в суспільстві та стати надійним механізмом захисту прав та інтересів громадян, які протирічать один одному та суспільним нормам в цілому, державна влада послаблює свій авторитет, знижує ступінь суспільної довіри.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Леже Раймон (2009). Великие правовые системы современности: сравнительно-правовой подход. М.: Волтерс Клувер. 584 с.
2. Ромовська З. (2005). Українське цивільне право: Загальна частина. Академічний курс : підруч. К.: Атіка. С. 50.
3. Бичкова С. С. (2018). Правовий статус учасників цивільної справи (у контексті новел процесуального законодавства України). Право України. № 10. С. 114–128.
4. Про загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу : закон України від 18 березня 2004 р. № 1629-ІУ // ВВР. 2004. № 29. Ст. 367.
5. Чучков О., Чучкова Н. (2012). Участь держави у цивільному процесі в Україні. Юридична наука. № 1. С. 81–85.
6. Міжнародне приватне право (2000). Міжнародні договори України : у 2-х т. / відпов. ред. та упор. А. Довгерт та В. Крохмаль. К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, т. 1. 992 с. ; т. 2. 1312 с.
7. Hartkamp A. (1992). Judicial Discretion under the New Civil Code of Netherlands // The American Journal of Comparative Law. Vol. XL. № 3. С. 554–557.

REFERENCES

1. Lezhe Rajmon. (2009). Velykye pravovye systemy sovremennosti: sravnyteljno-pravovoj podkhod. [On the big legal systems of modern society: comparative legal approach] M.: Volters Kluver. 584 p.
2. Romovsjka Z. (2005). Ukraijnsjke cyviljne pravo: Zaghaljna chastyna. [On the civil law of Ukraine: General part] Akademichnyj kurs : pidruchnyk. K.: Atika. P. 50.
3. Bychkova S. S. (2018). Pravovyj status uchasnykiv cyviljnoji spravy (u konteksti novel procesualnogho zakonodavstva Ukraijny). [On the legal status of civil case parties (in a context of novelty in procedural law of Ukraine)] Pravo Ukraijny. # 10. P. 114–128.

4. Pro zaghaljnoderzhavnu prohramu adaptaciji zakonodavstva Ukrajiny do zakonodavstva Jevropejskogho Sojuzu [On the national program for harmonization of Ukrainian legislation with EU legislation]: zakon Ukrajiny vid 18 bereznja 2004 r. # 1629-IU // VVR. 2004. # 29. P. 367.
5. Chuchkov O., Chuchkova N. (2012). Uchastj derzhavy u cyviljnomu procesi v Ukrajinі. [On the state role in the civil procedure of Ukraine] Jurydychna nauka. # 1. P. 81–85.
6. Mizhnarodne pryvatne pravo. (2000). Mizhnarodni doghovory Ukrajiny. [International private law. International treaties of Ukraine.] U 2-kh tomakh / vidpov. red. ta uporjadnyky A. Dovghert ta V. Krokhmalj. K.: Vydavnycho-polighrafichnyj centr “Kyjivskij universytet”. T. 1.992 s. ; T. 2.1312 p.
7. Hartkamp A. (1992). Judicial Discretion under the New Civil Code of Netherlands/ The American Journal of Comparative Law. Vol. XL. # 3. P. 554–557.

Дата надходження: 24.06.2021 р.

Rimma Rymarchuk

Lviv Polytechnic National University,
Institute of Law, Psychology and Innovative education,
Department of Civil Law and Procedure,
PhD in Law, Associate professor

WAYS OF IMPROVING CIVIL LAW AND PROCEDURE IN CONTEMPORARY CONDITIONS OF LEGAL TRANSFORMATIONS

The process of changes in legislation is influenced by international global processes, including the unification of legal systems and families, which individuality was previously absolute, the possibility of implementing the legislation of one national legal system into the system of foreign law was not allowed. Therefore, the transformation of social relations directly determines and characterizes both the specifics of the emergence and overcoming of social conflicts, and requires a rethinking of the means of overcoming them. The importance of the analysis of the transformation of social relations is due to changes in the values of modern post-Soviet Union society, resolving problems related to the transition to market relations, establishing the rule of law, etc.; modernization of political and legal processes in society; the need to enhance the authority of state power in society; the need to ensure solidarity and interconnectedness in society; solving issues of a transnational nature, including solving problems of environmental protection, establishing world order, unification of law, protection of human and civil rights and freedoms, etc. In the conditions of transformation of public relations there is an important task of modernizing the content, reorientation to the study of state and legal reality from the angle of generally accepted models of democracy, the functioning of social and legal statehood, mechanisms to ensure and protect human rights and freedoms. State formation in Ukraine also requires rethinking and conceptualizing scientific ideas that relate to the essence of the institutions of the rule of law and civil society, due to the transitional stage of development of the country, the transformation of many spheres of society.

Based on the present research, it has been established that the unification of the legislation of different legal systems and families is conditioned upon common objective laws of the formation and development of civilization.

Key words: partnership, legal entity, entrepreneurial activity, legal relations, contracts, debtor, contract law, legal personality.